

Gerhard Waldherr

SLEDOVI KRŠČANSTVA V ANTIKI V PROVINCI DRUGI RECIJI (s podrobnim obravnavanjem regensburškega napisa CIL III 5972)*

Krščanstvo je bolj kot katerakoli druga duhovna pridobitev antike prežemalo kasnejša obdobja in je vse do današnjega časa pomemben dejavnik pri oblikovanju duhovno-ideološke ter kulturne podobe Evrope. Zato je bilo raziskovanje korenin krščanske vere v različnih delih Evrope vselej ena osrednjih tem tako v okviru predmodernega zgodovinopisja kot tudi sodobne zgodovinske vede.

Prav za obrobna področja antične civilizacije, za obmejne province, h katerim je skozi vse svoje rimsko obdobje spadala tudi Recija, raziskovanje na tem področju še ni zaključeno. Predvsem arheologija je tu v zadnjih desetletjih postregla z obilico novega gradiva na tem področju. Iz tega izhaja novo stanje virov, kar pa nikakor ni razlog za evforijo. Celotni obseg gradiva se je sicer povečal, vendar pa so dvomi o celi vrsti pričevanj vsekakor umestni, če hočemo biti pri svojem delu objektivni. Pred vsakim naslednjim obravnavanjem te teme je zato najprej treba kritično preveriti dosedanje raziskave.

Pričujoči prispevek naj bi v prvi vrsti predstavil razpoložljivo gradivo, to pomeni literarna, arheološka, kot tudi epigrafska pričevanja o začetkih krščanstva na področju poznoantične province Druge Recije. V drugem delu pa bom nato podrobneje predstavil zgodnjekrščanski napis iz Regensburga.

Provincia Recija, ki je obstajala že od srede 1. stoletja po Kr., je bila v 4. stoletju zaradi upravnih reform razdeljena na dva dela. Natančen datum tega ukrepa ni znan. Vendar naj bi omenjena ureditev stopila v veljavo po letu 297, saj "Laterculus Veronensis" omenja le eno Recijo. Najkasneje l. 354 pa je bila delitev že izvedena. Ločnica med Prvo Recijo (Raetia Prima) z glavnim mestom Chur ter Drugo Recijo (Raetia Secunda) s središčem v Augsburgu je potekala v smeri sever-jug vzdolž črte: Isny, Arlberg, Münstertal, Stilsferjoch. Vzhodno mejo je predstavljala reka Inn, ki ji je meja sledila približno do Kufsteina. Potem je potekala naravnost proti jugu, vzdolž razvodij med dolinama Pustertal in Zillertal. Po prečkanju reke Rienz se je

* Predavanje sem imel 26. novembra 1992 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Posebej bi se rad zahvalil prof. dr. R. Bratožu z Univerze v Ljubljani, tako za povabilo kot tudi za to, da se je zavzel za prevod in objavo rokopisa.

Besedilo je objavljeno v obliki, kakršno je imelo predavanje, dodane so bile le najpomembnejše opombe in podatki o virih.

Okrajšave

BGBR	Beiträge zur Geschichte des Bistums Regensburg
BRGK	Berichte der Römisch-Germanischen Kommission
BVbl	Bayerische Vorgeschichtsblätter
CCSL	Corpus christianorum series Latina
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
CLE	Carmina Latina Epigraphica, ed. F. Bücheler
DACL	D. Cabrol, H. Leclercq, H. B. Marrou, Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie
IBR	F. Vollmer, Inscriptiones Bavariae Romanae
ICVR	G. B. de Rossi, Inscriptiones christianae urbis Romae, nov. ser., Rom 1992
ILCV	E. Diehl, Inscriptiones Latinae christianae veteres, Berlin 1925-31
ILS	H. Dessau, Inscriptiones Latinae selectae
JbAC	Jahrbuch für Antike und Christentum
MGHAA	Monumenta Germaniae historica, auctorum antiquissimorum
MIÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung
RAC	Rivista di Archeologia Cristiana
REA	Revue des Etudes Anciennes
RICG	Recueil des Inscriptions Chrétiennes de la Gualle
RQA	Römische Quartalschrift
VHVO	Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg
ZBLG	Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte

meja obrnila proti zahodu. Upravno območje se je raztezalo od Donave na severu vse do dolin Eisacktal (Klausen) in Etschtal. Druga Recija je tako kot Prva Recija spadala pod italijansko prefekturo, v diecezo "Italia annonaria".¹

Če se zgodovinska veda dandanes vprašuje po začetkih krščanstva na področju Druge Recije, potem mora najprej pomesti z mnogoštevilnimi lokalnimi izročili in preveriti, koliko resnice vsebujejo. Močno krščansko usmerjeno zgodovinopisje je namreč v toku časa začetke lokalnih cerkva s precej domišljije postavljalo vedno dlje v preteklost. To se zdi razumljivo, saj je misijonsko delovanje apostolov samih ali pa vsaj njihovih učencev nudilo trden temelj za prestiž nekega škofijskega sedeža.

Presegli bi okvir tega prispevka, če bi govorili o vseh lokalnih izročilih, legendah itd., vendar bi vseeno rad opozoril na izročilo, po katerem naj bi širila krščanstvo ob Donavi sv. Marko in sv. Luka, o čemer poročajo ponaredbe iz Lorchu.²

Tudi v mojem domačem kraju Regensburgu zasledimo zanimive poizkuse, ko so hoteli častitljivost škofijskega sedeža povečati tako, da so začetke krščanstva prestavili nazaj vse do časa cesarja Klavdija. Tako je ob koncu 17. stoletja pomožni škof, grof Albert Ernst iz Wartenberga, prevzel od branja o rimskih katakombah, mislil, da se je tudi pod rimskodobnim Regensburgom razprostiral razvejan sistem podzemnih hodnikov. Tam naj bi se shajali rimski kristjani, da bi skupaj z apostoli Petrom in Andrejem kot tudi Pavlom obhajali mašo.³

Poleg tega so se tudi z dokazovanjem obstoja mučencev v dobi pred cesarjem Konstantinom trudili, da bi povečali ugled posameznega krščanskega središča in izdelali čim bolj neprekinjeno krščansko izročilo.⁴

Čprav te pogosto zelo slikovite in domišljijsko bogate konstrukcije sicer večinoma izhajajo iz preteklih stoletij, pa na mnoge še danes naletimo vsaj v lokalnem zgodovinopisju.

Znanstveno-kritično obravnavanje virov pa nudi popolnoma drugačno podobo. Še danes velja trditev Kurta Reindla iz leta 1964: "Kdaj so se v tem prostoru med Donavo in Alpami pojavili prvi sledovi krščanstva, ostaja povsem negotovo".⁵

Poročila krščanskih avtorjev (Tertulijana, Evzebija, Gregorija iz Nysse, Orozija) o tako imenovanem "deževnem čudežu" med bojem rimske vojske pod vodstvom Marka Avrelija proti Kvadam, sicer kažejo, da so bili krščanski vojaki na noriško-panonskem območju v sedemdesetih letih 2. stoletja zelo verjetno navzoči. Vendar pa mora za območje Recije kakršnokoli sklepanje o razširjenosti krščanstva med tamkaj stacionirano vojsko ostati le domneva, pa četudi je to zelo verjetno.⁶

To nas ne sme presenetiti. Arheoloških pričevanj in napisov za prva tri stoletja skoraj ni. Literarno izročilo bi bilo veliko naključje, saj so pisci iz osrednjih območij cesarstva, ki so nam ohranjeni, v svojih delih periferijo skoraj povsem zanemarjali. Po drugi strani pa je lokalno literarno ustvarjanje - če je sploh bilo - obstajalo le v zelo skromnem obsegu in je za nas popolnoma izgubljeno.

Šele z mučeništvom sv. Afre v Augsburgu, do katerega naj bi po izročilu prišlo l. 304, imamo otipljivo sled o antičnem krščanstvu v naši provinci. Vendar moramo biti tudi tu pozorni na način, kako se je izročilo ohranilo. Venancij Fortunat prvi omenja povezavo med Afro in Augsburgom, ko pravi: "pergis ad Augustam quam Virgo et Licca fluentant. Illic ossa sacrae venerabere martyris Afræ."⁷ Venancijevo potovanje in s tem tudi nastanek besedila sicer lahko

¹ K. H. Dietz, Die Provinz Raetien im 4. Jahrhundert nach Chr., v: Die Römer in Schwaben, izd. Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, München 1985, 258.

² Prim. W. Lehr, Pilgrim, Bischof von Passau und die Lorcher Fälschungen, 1909; nadaljnja literatura pri A. Lhotsky, Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs, MIOG Erg.-zv. 19, 1963, 168 ss.

³ Sintetični prikaz pri G. Waldherr, VHVO 132, 1992, 1 ss.

⁴ To je bil nenazadnje eden od povodov za živahno trgovanje z relikvijami, ki se je pojavilo že v srednjem veku. Kmalu so se okrog večkrat na zelo posveten način pridobljenih delov svetnikov spletle lokalne legende. Ob tem naj spomnimo le na primere iz Regensburga, predstavljene pri Waldherr, zgoraj, 1 ss. k temu za Passau prim. tudi E. Boshof (Ostbairische Grenzmarken 31, 1989, 12). Glede poskusov, da bi tudi za Regensburg vzpostavili vrsto škofov, ki bi segala vse do pozne antike gl. Maurer, VHVO, 1, 1831/32, 43 ss.; J. R. Schuegraf, VHVO 11, 1947, 18 s.; kot tudi K. Gamber, Regensburg in nachkonstantinischer Zeit. Hatte die Stadt damals bereits einen Bischof, v: isti, Sarmannina. Studien zum Christentum in Bayern und Österreich während der Römerzeit, Regensburg 1982, 7 ss.

⁵ K. Reindel, MIOG 72, 1964, 282.

⁶ K temu z zadržki tudi H. Wolff, Ostbairische Grenzmarken 31, 1989, 28-30.

⁷ MGH AA IV 368.

datiramo v leto 565, vendar besedilo ničesar ne pove niti o času niti o kraju Afrinega mučeništva. Šele "Martyrologium Hieronymianum", ki ga datiramo v začetek 7. stoletja, kot tudi spis "Passio s. Afrae", ki je verjetno nastal v 7. stoletju, povezujeta Afrino smrt z Dioklecijanovim preganjanjem kristjanov ter z mestom Augsburgom. Vendar se doslej tudi s pomočjo arheologije še ni posrečilo, da bi kontinuiteto češčenja lahko podaljšali prek 6. stoletja, morda celo vse do 4. stoletja.⁸

Četudi bi želel, da bi Afrino mučeništvo z začetka 4. stoletja še naprej veljalo kot dokaz krščanstva v Drugi Reciji, ostajajo tudi tu nekatera odprta vprašanja. Z izjemo tega pričevanja nas pisni viri pri iskanju nadaljnjih krščanskih sledov iz 4. stoletja pustijo na cedilu. Nesporen in merodajen vir imamo šele za 5. stoletje. To je "Commematorium", spis, ki ga je l. 511 napisal menih Evgipij in ki prikazuje delovanje sv. Severina v Noriku in vzhodni Reciji.⁹ Tudi če so opisane predvsem razmere v Noriku, torej vzhodno od prostora, ki naj bi ga tu upoštevali, pa je v njem vendarle očitno potrjena razširjenost krščanstva vsaj v nekaterih obdonavskih kastelih v vzhodni Reciji. Prikaz cerkvenega življenja v krajih Quintanis (Künzing) in Batavis (Passau) s podrobnim opisom lesene cerkve v Künzingu in z omembo cerkvenega vratarja ("ostiarius" oziroma "ianitor") Materna, poddiakona Marka, duhovnika Silvina ter tudi neke posvečene device, pa daje vpogled tudi v zgradbo cerkvene organizacije.¹⁰ V kolikšni meri je te razmere mogoče posplošiti, lahko le ugibamo.

Velike probleme pri raziskovanju povzroča tudi v Življenju sv. Severina imenovani "sanctus Valentinus, Raetiarum quondam episcopus",¹¹ čigar delovanje lahko datiramo v prvo polovico 5. stoletja. Pozornost zbujajoča je označitev Valentina z "Raetiarum episcopus", saj bi ob tem pravzaprav pričakovali navedbo nekega mesta kot škofijskega sedeža. Zato so raziskovalci vedno znova poizkušali Valentina povezati z nekim določenim mestom ali pa z mestu podobno naselbino. Tu se ne morem podrobneje ukvarjati z vsemi temi poizkusi. V tej zvezi so se in se še omenjajo predvsem Passau, Regensburg ali Augsburg. Čeprav največ dejstev govori v prid Augsburgu, doslej ni bilo mogoče dokazati, ali je Valentin sploh bil škof neke "civitas", povsem nemogoče pa ga je pripisati nekemu določenemu mestu.¹²

Če je v Drugi Reciji neko mesto res imelo funkcijo škofijskega sedeža, še največ dejstev govori v prid Augsburgu, ki je bil v pravnem smislu verjetno edino mesto v provinci (morebiti poleg Kemptena).¹³ Namige na škofijski sedež v Augsburgu naj bi po mnenju nekaterih raziskovalcev lahko zasledili tudi v oznaki "ecclesia Augustana", ki jo zasledimo v pismu vzhodnorimskemu cesarju Mavriciju iz leta 591. Vsekakor je tu identificiranje z Aguntom verjetnejše.¹⁴ Pismo je poleg ostalih podpisal tudi "Ingenuinus episcopus sanctae ecclesiae secundae Raetiae", verjetno ista oseba kot "Ingenuinus episcopus Sabionensis" oziroma "de Sabione", ki ga omenja Pavel Diakon v svoji Zgodovini Langobardov.¹⁵

⁸ F. Prinz, BVbl 46, 1981, 211 ss.; zgodnejša datacija vira »Martyrologium Hieronymianum« pri P. J. Hofmann, Ostbairische Grenzmarken 33, 1991, 22 z omembo B. Altaner/A. Stuiber, Patrologie, Freiburg 1980, 235 s. Glede arheologije gl. W. Sage, Frühes Christentum und Kirchen aus der Zeit des Übergangs, v: G. Gottlieb et al., Geschichte der Stadt Augsburg, Stuttgart 1984, 102 s.; H. Wolff, die Kontinuität des städtischen Lebens in den nördlichen Grenzprovinzen des römischen Reiches, v: W. Eck/H. Galsterer (Hrsgg.), Die Stadt in Oberitalien und in den nordwestlichen Provinzen des römischen Reiches, Mainz 1991, 301.

⁹ O tolmačenju Severinovega položaja kot tudi o interpretaciji njegovega življenjepisa obstaja bogata in kontroverzna literatura, prim. k temu med drugim R. Bratož, Severinus von Norikum und seine Zeit, Denkschriften der Österr. Akademie der Wissenschaften, Phil. Hist. Kl., 165, 1983; v zadnjem času H. Wolff, Über die Rolle der christlichen Kirche in den administrationsfernen Gebieten von Noricum im 5. Jhdt. n. Chr., v: W. Eck (Hrsg.), Religion und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit, Köln 1989, 266 Anm. 23- und 270 ss.

¹⁰ Bratož, zgoraj 26; H. Wolff, Ostbairische Grenzmarken 31, 1989, 37.

¹¹ Eugippius v. Sev. 41, 1.

¹² O tem Reindel, zgoraj (op. 5) 294; O. Hageneder, Die Kirchliche Organisation im Zentralalpenraum vom 6. bis 10. Jhdt., v: H. Beumann/W. Schütz, Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum, Sigmaringen 1985, 203 s.; H. Berg, Bischöfe und Bischofssitze im Ostalpen- und Donauraum vom 4. bis zum 8. Jhdt., v: H. Wolfram/A. Schwarz, Die Bayern und ihre Nachbarn, Teil I, Denkschriften der Österr. Akademie der Wissenschaften, Phil. Hist. Kl. 179, 1985, 70 ss.

¹³ O tem G. Gottlieb, Die regionale Gliederung der Provinz Rätien, v: isti (izd.), Raumordnung im römischen Reich, München 1989, 79 ss.; gl. H. Wolff, zgoraj (op. 8).

¹⁴ O tem J. Speigl, Beiträge zur altbayerischen Kirchengeschichte 27, 1973, 37 ss.; Berg, zgoraj 83; Hageneder, zgoraj 217 s.

¹⁵ Berg, zgoraj 93 s.; V. Bierbrauer, H. Nothdurfter, Der Schlern 62, 1988, 244.

Škofija Säben se v virih prvič pojavi v drugi polovici 6. stoletja in je edini zgodovinsko potrjen škofijski sedež v Drugi Reciji.¹⁶ Škofijski sedež v Säbnu leži v skrajnem južnem kraku province oziroma svojega cerkvenega okoliša, na strmih pečinah nad dolino reke Eissack. V bližini ni bilo nobene antične "civitas", s katero bi ga lahko neposredno povezovali. Lega torej nikakor ne ustreza kanoničnim predpisom iz Serdike (342). To je privedlo do domneve, da Sabiona ni bila prvotni škofijski sedež v provinci in da jo moramo razumeti bolj kot sedež ubežnega škofa, najverjetneje kot naslednika poznoantičnega škofijskega sedeža iz Augsburga.

Vendar, kot rečeno, nimamo nobenega poročila o škofijskem sedežu v Augsburgu, in tudi glede izročila (celo glede samega češčenja Afre!) ni mogoče dokazati povezave med Säbnom in Augsburgom. Tako moramo skupaj s V. Bierbrauerjem verjetno kljub vsemu izhajati iz domneve, da gre za izvirno ustanovitev škofije na utrjenem säbenškem hribu.¹⁷

Toliko torej o pisnih virih¹⁸ in njihovih skromnih in krajevno težko opredeljivih podatkih o antičnem krščanstvu v Drugi Reciji.

Zdaj pa usmerimo pozornost na arheološka pričevanja. Kamnito zgradbo, izkopano na hribu Lorenzberg pri kraju Epfach, sklicevaje se na J. Wernerja v splošnem interpretiramo kot cerkveno stavbo iz druge polovice 4. stoletja. Sledove drugih poznoantičnih cerkvenih gradenj, ki jih postavljamo v 5. stoletje, so odkrili na griču Martinsbühl pri Zirlu, v kraju Pfaffenhofen pri Telfsu, kot tudi v Imstu in na grajskem hribu v Säbnu. W. Sydow je l. 1985 v Ampassu izkopal ostanke neke verjetno cerkvene zgradbe iz 5. stoletja; 1986 je isti raziskovalec pod župnijsko cerkvijo pri Thauru naletel na še eno zgodnjekrščansko cerkev. Vse te najdbe - z izjemo Epfacha - izhajajo iz Tirolske in ležijo pod današnjimi cerkvenimi zgradbami, tako da lahko predpostavljamo kontinuiteto obstoja krščanstva.¹⁹

Kar zadeva glavno mesto province Augusto Vindelicum, arheološka pričevanja ne dajejo skoraj nobenega zanesljivega rezultata. Zgradbe iz 4. ali verjetno šele 5. stoletja, odkrite pod augsburško stolnico, ne moremo nedvoumno označiti kot zgodnjekrščansko cerkev; lahko bi bila tudi posvetna stavba. Podobno problematičen in doslej še ne popolnoma zanesljivo potrjen je krščanski značaj več poznoantičnih grobov pod cerkvijo sv. Ulriha in Afre v Augsburgu.²⁰

Domnevalo se je, da je bila v Regensburgu predhodnica obstoječe cerkve sv. Emerana poznoantična pokopališčna cerkev, vendar smo po zadnjih arheoloških raziskavah to možnost morali izključiti. Najdba prej potrjuje, da se je civilno naselitveno področje ("canabae" ob legijskem taboru) raztezalo vse do tu. Po daljšem premoru je verjetno šele v zgodnjem srednjem veku tu nastalo pokopališče s cerkvijo.²¹

Kar se tiče antičnih cerkvenih gradenj doslej dejansko nimamo arheoloških najdb na področju med Alpami in Donavo. Vendar pa to ne pomeni, da tu krščanskih cerkva sploh ni bilo; pomislimo le na leseno cerkev iz Kvintane, ki je omenjena v Življenju sv. Severina.²²

Malo bolje je glede majhnih najdb. V Epfachu so pri omenjenih izkopavanjih našli tudi del lončene oljenke s kristogramom. Svetilka sodi v pozno 4., morda tudi 5. stoletje.²³ V isti čas -

¹⁶ V. Bierbrauer, zgoraj.

¹⁷ V. Bierbrauer, zgoraj; Berg, zgoraj (op. 12) 89; Hageneder, zgoraj (op. 12) 205 ss.; H. Lieb, Montfort 38, 1986, 122.

¹⁸ Tu se ne bi želel podrobneje ukvarjati s problemom »Breonske škofije«, o tem Reindel, zgoraj (op. 5) 291; Bratož, zgoraj (op. 9) 24; Hageneder, zgoraj (op. 12) 218 ss.; Berg, zgoraj (op. 12) 83.

¹⁹ H. Ubl. Frühchristliches Österreich, v: Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung (katalog razstave), Linz 1982, 312; P. Pleyel, Das römische Österreich. Wien 1987, 364; R. Pillinger, Neue Ausgrabungen und Befunde frühchristlicher Denkmäler in Österreich (1974–1986), v: Actes du XIe Congrès international d'Archéologie Chrétienne III. Roma 1989, 2114 ss.

²⁰ O tem W. Sage, zgoraj (op. 8) 102 ss.; isti, Der Augsburger Dom – eine frühchristliche Kirchenanlage?, v: Die Römer in Schwaben, zgoraj (op. 1) 290; L. Bakker, Ein frühchristlicher Friedhof bei St. Ulrich und Afra in Augsburg, ibid. 291 ss.; tudi H. Wolff, zgoraj (op. 8).

²¹ Izkopavanja 1984/85 in 1990/91, k obema: U. Osterhaus, Die Ausgrabungen bei St. Emmeram, v: S. Codreanu-Windauer, U. Osterhaus (Hrsgg.), Auf Spurensuche, München 1992, 49 ss., predvsem 51; prav tako v: St. Emmeram in Regensburg – Geschichte – Kunst – Denkmalpflege. Thurn & Taxis-Studien 18, Regensburg 1992, 41–48. K izkopavanju 1984/85 prim. tudi BVbl 1987, Beih. 1, 168.

²² Eugippius v. Sev. 15.

²³ J. Garbsch, v: isti, B. Overbeck, Spätantike zwischen Heidentum und Christentum, München 1989 (Ausstellungskataloge der Prähistorischen Staatssammlung, hrsg. v. H. Dannheimer, zv. 17), 115 Nr. 47; L. Bakker, Frühchristliche Lampen aus Epfach und Augsburg, v: Die Römer in Schwaben, zgoraj (op. 1) 295; K. Rein- del, v: M. Spindler (Hrsg.), Handbuch der bayerischen Geschichte I, München 1981, 181.

morebiti pa tudi v 6. stoletje - datiramo tudi krščansko bronasto svetilko, ki so jo odkrili domnevno l. 1867 v Augsburgu. Vendar je tu vsekakor verjetno, da gre za prenos po koncu antike. Svetilka ima poševni nastavek ročaja v obliki latinskega križa. Takšne svetilke, najverjetneje prinesene iz vzhodnega Sredozemlja, so morda uporabljali tudi v zgodnje-krščanskem obredju.²⁴ Iz Wesslinga (deželno okrožje Starnberg na Bavarskem) izhaja prstan s kristogamom, ki ga datirajo v 4. stoletje;²⁵ podobne, verjetno v istem času izdelane prstane, so našli v Passavu (Niedernburg),²⁶ pred kratkim pa tudi v kraju Schöngesing (deželno okrožje Fürstentfeldbruck na Bavarskem).²⁷ Še en prstan z napisom "Vivas in deo" so odkrili v kraju Eining v bližini Regensburga.²⁸

Gotovo bi pretiravali, če bi te prstane razlagali kot dokaze popolnega pokristjanjenja prebivalstva v omenjenih krajih, oziroma v njihovi bližini. Prstane bi lahko prav tako izgubili popotniki ali pa bi bili lahko prineseni kot roparski plen.

Na tem mestu se ne bi rad podrobneje ukvarjal z amuletom, najdenim v Regensburgu okrog l. 1870, ki ga sestavlja več ploščic iz plemenitih kovin, popisanih z grškimi črkami. Amulet, ki ga datiramo v 3. stoletje, je sprva veljal za krščanskega. Medtem pa je skoraj zanesljivo dokazan gnostični značaj te oblike amuletov in ga tako ne moremo z gotovostjo pripisati krščanstvu.²⁹

Le na kratko naj omenim tudi dva kosa antičnega barvanega stekla (Peter in Pavel; Kristus z jagnjetom), ki naj bi izhajala iz Regensburga, njun resnični izvor pa bi najverjetneje morali iskati južno od Alp. Verjetno sta v Regensburg zašla šele s srednjeveškim ali kasnejšim trgovanjem z relikvijami.³⁰

Za konec sem prihranil dve pomembni epigrafski pričevanji.

Leta 1929 so v Augsburgu na območju nekdanje cerkve sv. Janeza odkrili dva kosa iste kamnite plošče z napisi v sekundarni uporabi. Čeprav močno okrnjeno besedilo povzroča številne probleme, pa verjetno smiselni predlog R. Eggerja deloma olajša delo. Če namreč črki HO[...] iz četrte vrstice dopolnimo v "Ho[noriani]",³¹ je upravičen sklep, da gre za omembo nekega vojaškega oddelka, imenovanega po Honoriju. Take vojaške enote so na Zahodu cesarstva izpričane šele po 395, s čimer je pri datiranju napisa postavljen terminus post quem.

Napis so že ob njegovi prvi objavi l. 1963 tolmačili kot krščanski nagrobnik. Po F. Wagnerju kažeta na krščanski značaj tretja in četrta vrstica kamna, kjer beremo "I gaudia semper" oziroma "I concordia iuc". Kolikor vem, krščanski interpretaciji doslej tudi še nihče ni oporekal, čeprav, kot je L. Bakker 1985 pravilno pripomnil, "fragmentarni napis s svojim panegirično zasnovanim besedilom... doslej še ni bil jasno in dokončno ovrednoten".³² Po mojem mnenju ga moremo pripisati krščanstvu le z veliko skepso.

²⁴ Garbsch, zgoraj (op. 23) 115 Nr. 48; L. Bakker, zgoraj (op. 20). K problematiki poznoantičnih drobnih najdb zgodnjekrščanskega značaja iz Augsburga gl. tudi D. Korol, *Juden und Christen in Augsburg und Umgebung in Spätantike und frühem Mittelalter – Das Zeugnis der Kleinkunst*, v: *Festschrift J. Engemann, Jahrbuch für Antike und Christentum Ergänzungsband 18*, 1991, 51 ss., posebej 61 s.

²⁵ Garbsch, zgoraj (op. 23) 114 Nr. 43.

²⁶ Garbsch, zgoraj, 114 Nr. 44.

²⁷ B. Overbeck, *Das archäologische Jahr in Bayern 1990* (1991), 132.

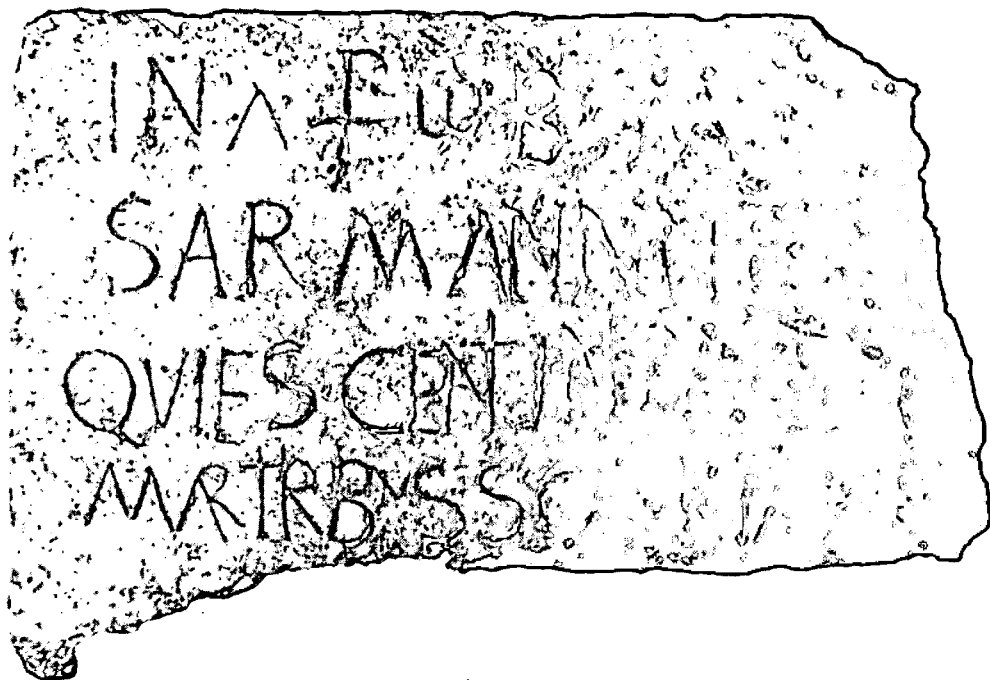
²⁸ J. Jacobs, *Korrespondenzblatt der Westdeutschen Zeitschrift für Geschichte und Kunst* 24, 1905, 129 ss.; Garbsch, zgoraj (op. 23) 115 Nr. 45; P. Morsbach, v: ders (Hrsg.), *Ratisbona Sacra. Das Bistum Regensburg im Mittelalter*, Regensburg 1989, 13.

²⁹ A. Ebner, *VHVO* 45, 1893, 165 s.; o podobnih najdbah ter o gnostičnem značaju gl. M. Siebourg, *BJ* 101, 1897, 123 ss., posebej 135 Nr. 5 in 152; H. Leclercq, *DACL*, 1, 2, 1924, 1835 ss., posebej 1837 s.; K. H. Dietz, v: isti et al., *Regensburg zur Römerzeit*, Regensburg 1979, 439.

³⁰ O tem prim. J. Garbsch, zgoraj (op. 23) 113 Nr. 40; prim. tudi Glas der Cäsaren. Katalog razstave, Milano 1988, 282 ss.; Dietz, zgoraj (op. 29) 441 s.

³¹ Not. Dig. occ. 7, 74. 79; tu bi lahko šlo za »honoriaci«, v vojsko sprejete barbarske enote, ki jih omenja Orosius adv. paganos VII, 40, 7 ss. O tem: A. Lippold, *Paulus Orosius. Die antike Weltgeschichte in christlicher Sicht Bd. II*, München 1986, 302 (Kommentar).

³² F. Wagner, *BRGK* 37–38, 1956–57, 228 Nr. 46 tab 25; L. Bakker, *Ein Grabstein von St. Johannis am Dom in Augsburg*, v: *Die Römer in Schwaben*, zg. (op. 1) 296 (z literaturo). Če gre pri tem res za »najstarejši rimski napis na kamnu v Reciji« kot trdi Bakker, zgoraj, je dokaj vprašljivo; prim. Waldherr, *Martiribus Sociata. Überlegungen zur »ältesten« christlichen Inschrift Rätien*, v: K. H. Dietz, D. Hennig, H. Kaletsch (Hrsgg.), *FS A. Lippold*, 1993, 553, 577.

Nasprotno pa lahko kot nesporno krščansko velja epigrafsko pričevanje iz Regensburga, ki ga želim podrobneje obravnavati v nadaljevanju. Gre za tako imenovani "Sarmannin nagrobnik", najden leta 1839.³³

Na približno 30 cm visoki, 56 cm široki in okrog 10 cm debeli plošči iz rahlo rdečkastega koralnega apnenca iz Kelheima je štirivrstični napis v velikih črkah³⁴ s sledečim besedilom (gl. sliko):

In Chr[isto] (v obliki kristograma, op.avt.) b[ene] m[erenti] / Sarmann[i]ne / quescenti in pace / martiribus sociatae³⁵ (v Kristusu zaslužni Sarmannini, ki počiva v miru, pridruženi mučencem).

Večji del raziskovalcev dandanes napis datira v konec 4. oziroma v zgodnje 5. stoletje. Samo besedilo seveda ne navaja nobenega podatka za datiranje.³⁶

Če zasledujemo strokovne objave v preteklosti, ugotovimo, da že prva objava l. 1839 kot časovno opredelitev predpostavlja konec 4. stoletja. Razlog za to nudi kovanec iz časa Teodozija I. (379-395), ki je bil baje najden v bližini napisa. Vendar moramo upoštevati tudi to, da zaradi pomanjkljive dokumentacije ni natančno znan niti kraj, kjer so nagrobnik odkrili, niti okoliščine, v katerih je do najdbe prišlo. Tudi povezave z nekim določenim grobom že ob prvi objavi očitno ni bilo več mogoče vzpostaviti.³⁷

V tem viru opisano območje najdbe leži v severozahodnem delu tako imenovanega velikega rimskega grobišča v Regensburgu - enega izmed največjih rimskih pokopališč severno od Alp. V celoti so ga odkrili šele nekaj desetletij kasneje (1872-1874) ob izgradnji železnice.³⁸

Natančna topografska opredelitev najdbe napisa ni možna, prav tako tudi ne moremo razjasniti vprašanja, v kolikšni meri je omenjeni novec iz Teodozijevega časa povezan z

³³ CIL III 5972 = 11961 add. S.201 = IBR 419 = ILCV 2179; hrani Regensburg Museum Inv. Nr. Lap. 24; glede tega kamna (branje in interpretacija) upoštevaj G. Waldherr, zgoraj (op. 32); razlage, ki sledijo, so povzete iz tega prispevka, zato se tu omejujem le na najpomembnejše opombe.

³⁴ Opis kamna in napisa pri Waldherr, zgoraj, 555 s.

³⁵ K branju gl. ibid. 559 ss.

³⁶ O tem gl. ibid. 556-559.

³⁷ O tem ibid. 556.

³⁸ H. Lamprecht, Aufdeckung eines römischen Friedhofes zu Regensburg in den Jahren 1872-1874, Programm zum Jahresberichte des Kgl. Neuen Gymnasiums in Regensburg, für das Schuljahr 1903/04; isti., VHVO 58, 1906, 1 ss.; G. Steinmetz, VHVO 73, 1921, 1 ss.; S. v. Schnurbein, Das römische Gräberfeld von Regensburg, Kallmünz 1977; k dataciji grobov gl. Waldherr, zgoraj, 557 s. z op. 23-27.

napisom. Že natančnega nahajališča ne moremo več rekonstruirati, pa tudi rimski ostanki, ki so jih odkrili skupaj z napisom, skoraj ne nudijo uporabnih napotkov za datacijo našega nagrobnega napisu.

V več malo prej najdenih grobovih naj bi našli novce iz časa cesarjev od Aleksandra Severa (222-235) do Konstantina (306-337). Ostanki zgradb, ki so jih prav tako odkrili v bližini, glede na drobne najdbe najverjetneje pripadajo neki villi rustici iz časa od konca 1. do srede 2. stoletja, torej iz časa, ko je v Regensburgu obstajal kohortni kastel, ki je bil predhodnica tabora Tretje italške legije, in je bil verjetno uničen v tako imenovanih markomanskih vojnah.

Tudi če so našo najdbo našli v sklopu velikega grobišča, to nikakor ne more zanesljivo potrditi datacije na konec 4. ali začetek 5. stoletja. Če smo prej izhajali iz tega, da najpoznejši časovno opredeljivi pokopi na tem področju sodijo vsaj v čas cesarja Honorija (395-423), pa je raziskava S. von Schnurbeina (1977) pokazala, da proti vzhodu obrnjeni skeletni grobovi poznorimskega izvora na področju, na katerem je bil verjetno odkrit Sarmanninin napis, segajo le do srede 4. stoletja. V 5. stoletje Schnurbein datira edino najdeno pasno spono; v prvo polovico 6. do srede 7. stoletja pa nato lahko uvrstimo grobove s predmeti iz merovinške dobe.

Kontinuiteta pokopov s tem ni zagotovljena; vendar pa bi veliko število grobov brez dodatkov, ki jih zato ni mogoče datirati, vseeno lahko zapolnilo časovno vrzel.

V kakšnih okoliščinah je bil najden naš napis, ni več mogoče rekonstruirati. V nekem zapisu o najdbi beremo, da je kamen, (citata) "ko je bil izkopen, na hrbtni strani imel grobo izboklino, kar kaže na to, da ni ležal ali stal, temveč da je bil vzdian. Da bi ga lahko ustrezno shranili, je bilo treba ta grobi izrastek seveda odtolči z dletom" (zato dandanes njegove lege ne moremo več zanesljivo ugotoviti).

To zelo natančno izjavo so povezali z nekimi v bližini odkritimi ostanki zgradbe, ki jih je Ferdinand Janner v svoji "Zgodovini regensburških škofov" ("Geschichte der Bischöfe von Regensburg") l. 1883 pripisal cerkveni zgradbi, v katere steno naj bi bila vzdiana ta plošča. Odtlej v literaturi za ta kamen vedno znova najdemo navedbe, kot da je bil vzdian v neko pokopališčno kapelo, kapelo mučencev ali grobno kapelo. Čeprav tega ni mogoče z gotovostjo ovreči, se moramo vseeno zavedati, da nimamo nikakršnih podatkov o velikosti "grobega izrastka" na hrbtni strani plošče. Plošča je danes debela okrog 10 cm, a hrbtna izboklina nikakor ne pomeni, da je bila plošča res vzdiana v steno. Primerjava z zgodnjekrščanskimi nagrobniki, na primer s področja ob Renu in Moseli kaže, da so bile še debelejšje plošče z napisi pogosto vstavljene v večje plošče iz drugih kamnin ali pa tudi v pokrove sarkofagov. Podobna uporaba bi bila vsekakor možna tudi pri regensburškem kamnu.

Če povzamemo, drži ugotovitev, da nam razpoložljivi podatki o najdbi potrjujejo le to, da je bil napis s precejšnjo verjetnostjo odkrit l. 1839 v severozahodnem predelu velikega grobišča.

Pri plošči iz apnenca gre nesporno za krščanski napis, kar dokazujeta tako "crux monogrammatica" v povezavi z apokaliptičnima črkama alfo in omego (W-oblika), kot tudi nadaljnje besedilo. Ne bi želel izraziti dvoma o tem, da je bil kamen nameščen kot nagrobnik, vendar naj poudarim, da besedilo tega zanesljivo ne potrjuje, saj manjkajo nedvoumne fraze kot na primer: "hic pausat", "hic iacet", "hic requiescit" ali pa aluzija na mesto pokopa: "in hoc tumulo" itd. Sklepanje, da gre za krščansko pokopališče s pokopališčno kapelo v bližini - ne natančno znanega - najdišča, ni z ničemer potrjeno, saj v okolici ni bilo mogoče odkriti nikakršnih nadaljnjih sledov nedvoumno krščanskih grobov.

Zdaj pa se posvetimo besedilu napisu. Vse do najnovejše literature so l. vrstico: "in b.m." - brali kot "in b[eatam] m[emori]am",³⁹ v blažen spomin. Vendar pa proti takšni razlagi obstajajo različni ugovori:

1. Kristusov znak v obliki staurograma z alfo in omego se ne upošteva kot del besedila, temveč ostaja izoliran, le kot znak krščanske veroizpovedi pokojnice. Pri takšnem načinu uporabe tega znaka pa je grafično vključevanje v besedilo, kakršno imamo pred seboj, dokaj redko.
2. Ne vem za noben drug primer, kjer bi fraza "in beatam memori]am" nastopala na zgodnjekrščanskem latinskem nagrobniku.

³⁹ K nadaljnjemu prim. Waldherr, zgoraj, 557-559.

⁴⁰ Morsbach, zgoraj (op. 28) 13, pri čemer prevod pušča nekatere nejasnosti; Garbsch, zgoraj (op. 23)

3. Ime umrle, ki sledi uvodni formuli, bi po tej razlagi pričakovali v genitivu in ne, kot je napisano, v dativu, ki ga jasno razberemo iz besede "quiescenti" (gen.: -is).⁴¹

Tem težavam se zdaj lahko izognemo z razlago, ki jo je predlagal že Gamber⁴², utemeljil pa Kloos. Po tej razlagi predlog "in" beremo skupaj s kristogramom kot "in Christo", za kar obstajajo tudi številni primeri na drugih napisih.⁴³ Črki "b m" dopolnimo v "bene merenti" (zaslužni), tako da prvo vrstico lahko beremo kot "in Christo bene merenti" - zaslužni v Kristusu.⁴⁴ Razloge, zakaj se mi zdi ta razlaga verjetnejša, bom v nadaljevanju podrobneje obrazložil.

Kristusovo znamenje ima na regensburškem napisu obliko staurograma (simbola križa) z eno prečko. Čeprav kristogram in staurogram sama na sebi nista nesporno krščanska simbola, pa vendar v kombinaciji z obema apokaliptičnima črkama alfo in omego, tako glede na Janezovo Razodetje 1,8 oziroma 21,6 kot tudi z ozirom na samo besedilo napisa jasno izpričujejo krščanski značaj. Zastavlja se nam le vprašanje, ali tukaj navzoča oblika simbola, torej staurogram, lahko pomaga pri časovni opredelitvi nagrobnika.

Le zelo težko bi natančno določili čas uporabe staurograma ali kristograma na napisih. Čeprav obstaja veliko pomislov proti poskusom zgodnje datacije, pa se v nasprotju s prejšnjimi domnevami zdi, da se "crux monogrammatica" lahko v povezavi z alfo in omego na rimskih napisih pojavi že v Konstantinovi dobi. Kot zgolj krščanski simbol se okrajšana oblika križa pojavlja od začetka 4. stoletja dalje.

Če pogledamo vrsto napisov s področja ob Renu in Moseli, ki vsebujejo isto znakovno kombinacijo kot jo najdemo v Regensburgu - torej staurogram z alfo in omego - lahko ugotovimo, da ti vsekakor izhajajo iz (verjetneje: poznega) 5. ali 6. stoletja. Celó v relativno zgodaj pokristjanjenih afriških provincah kažeta staurogram oziroma kristogram v povezavi z alfo in omego na 5. in 6. stoletje. V tej pozni dobi sta staurogram in kristogram v veliki meri prevzela konotacije drug drugega, tako da ni več mogoče zaznati nobene vsebinske razlike med simboloma.⁴⁵

Zdaj pa se posvetimo drugi vrstici. V njej lahko preberemo osebno ime (v dativu!): "SARMANNNE". Največji del raziskovalcev predpostavlja, da se je ime umrle glasilo Sarmannina, in da leva prečka tretjega n-ja prek podaljška tvori ligaturo s črko i (primerjaj v tretji vrstici "quiescenti") ali pa je i izpadel. Morda pa gre za napako pri zapisu imena Sarmanna; tej interpretaciji v prid govori tudi nagrobni napis iz kraja Gondorf v bližini Mayena, na katerem je imenovana neka "medica Sarmanna".⁴⁶

Čeprav se pogosto govori, da naj bi obstajala tudi neka germanska različica imena, pa vendar večina jezikoslovcev meni, da zaenkrat napisa še ne moremo etnično opredeliti.⁴⁷

V tretji vrstici beremo: "quiescenti in pace". Tu ne gre za prošnjo, kot je to sicer pogosto, temveč za ugotovitev ali trditev. Izraza "(re-)quiescere in pace" v skladu z zgodnjekrščanskimi predstavami nikakor ne smemo razumeti izrecno kot namig na počitek v grobu, temveč je mnogo verjetneje, da v eshatološkem smislu pomeni stanje v onostranstvu.⁴⁸

⁴¹ O tem Waldherr, zg. (op. 32) 560.

⁴² Der »Grabstein« der Sarmannina, v: K. Gamber, Sarmannina. Studien zum Christentum in Bayern und Österreich während der Römerzeit (Studia Patristica 11) Regensburg 1982, 18–30; tukaj 22 (= predelava članka: Der »Grabstein« der Sarmannina, v: Beiträge zur Geschichte des Bistums Regensburg 13, 1979, 19–33), 14 s.

⁴³ R. M. Kloos, Inschriften beredte Zeugnisse der Geschichte, v: isti, Fachtagung für lat. Epigraphik des Mittelalters und der Neuzeit, Landshut 1980, Kallmünz 1982, 7 s.

⁴⁴ Gl. Waldherr, zg. (op. 32) 560 s.

⁴⁵ O tem z literaturo Waldherr, zg. 561 s.

⁴⁶ Napis je bil odkrit konec 19. stoletja na grobišču Gondorf, k temu gl. M. Schulze-Dörlamm, Die spät-römischen und frühmittelalterlichen Gräberfelder von Gondorf, Gem. Kobern–Gondorf, Kr. Mayen–Koblenz, Stuttgart 1990, zv. 1 str. 101, zv. 2 str. 53, tabela 116,8; Schulze-Dörlamm napis datira okrog leta 400.

⁴⁷ K temu gl. Diezt (op. 29); Schulze-Dörlamm, zgoraj, meni, da v imenu Sarmanna lahko razpoznamo germansko ime. V mislih moramo imeti tudi, zaradi pripone podobno zvanečo obliko Delmanna, ki jo poznamo z nekega grobnega napisa iz Kolovrata (A. Cermanović-Kuzmanović, Archaeologia lugoslavica 19, 1978, 46–48), vendar tudi to ne nudi zanesljive opore pri ugotavljanju etnične pripadnosti nosilke imena.

⁴⁸ Tako npr. H. Finé, Die Terminologie der Jenseitsvorstellungen bei Tertullian. Theophaneia 12, Bonn 1958, 135 ss.; 199 ss.; v tem smislu tudi Gamber (op. 42) 28, ki navaja odlomek v smislu perikope: »duše pravičnih so v božjih rokah in tegobe zla jih ne dosežejo (več). V očeh nespametnih se zdi, da umirajo . . . vendar oni so v miru.«; nasprotno A. Stuiber, Refrigerium Interim, Bonn 1957, 117 s.; V. Saxer, Morts, martyrs, reliques, Paris 1980, 66 s.; k temu tudi Y. Duval, BJ 183, 1983, 834 s.

Fraza "martiribus sociatae" ("pridruženi mučencem"), ki jo navaja četrta vrstica, je povzročila mnoga ugibanja in poizkuse razlag. Ob tem se porajajo tri osnovne interpretacije, ki pa se med seboj nikakor ne izključujejo:

1. Besedilo napisa kaže, da je Sarmannina sama pretrpela mučeništvo.
2. Čeprav na nagrobnikih nimamo ohranjene nobene dobesedno enake formulacije, pa jo vendarle lahko povežemo s pokopom ob grobovih mučencev.
3. Zveza "mučencem pridružena" bi lahko pomenila tudi udeležbo pri duhovnem občestvu mučencev in svetnikov.

Mnenje, da je Sarmannina sama pretrpela mučeniško smrt, je bilo večkrat zastopano predvsem v starejših raziskavah, vendar pa je vedno nasprotovalo domnevi, da gre za pokop pri mučencih.⁴⁹ Če bi Sarmannino šteli k mučencem in domnevali, da je bila na kraju svoje mučeniške smrti tudi pokopana, bi poznali - poleg Afre - ime še ene zgodnjekrščanske mučenke na Bavarskem. Pomen krščanske tradicije v Regensburgu bi se s tem izjemno povečal. Najbolj prominenten in verjetno tudi najmlajši zagovornik te teze je bil pred nekaj leti umrl regensburški raziskovalec liturgije K. Gamber.⁵⁰

Drugi raziskovalci temu nasprotujejo in upravičeno trdijo, da imajo (citat) "spominski napis" za osebe, ki so zagotovo pretrpele mučeništvo, popolnoma drugačno formulacijo", saj so umrli vseskozi neposredno označeni kot mučenci.⁵¹ Gamberjeva teza, po kateri naj bi "martiribus sociatae" pomenilo, da je bila Sarmannina sama mučenka, nas torej ne more prepričati.⁵² Poleg tega bi ta predpostavka datacijo napisa prestavila daleč nazaj (v predkonstantinsko dobo ali pa vsaj v 1. polovico 4. stoletja). To pa zopet nasprotuje ugotovitvi, da grobovi mučencev sprva niso bili posebej označeni in da so verniki mučence pokopavali kot sebi enake in je bil naslov "martyr" v rimskih katakombah dodan šele kasneje (na primer v času papeža Damasa, 366-384).⁵³

Gamber se je temu problemu skušal izogniti tako, da napisa ni interpretiral kot istodobni nagrobni napis, temveč kot spominski napis, ki je bil postavljen kasneje, v nagrobni kapeli. Načeloma bi bilo možno tudi, da je pričujoči titulus nadomestil starejšega. Vendar te predpostavke prav tako trčijo na zgoraj navedene ugovore.⁵⁴

Pretežni del raziskovalcev v nagrobnem napisu vidi napotek na neko "depositio ad martyres", to je pokop v bližini nekega groba mučencev. Iz tega pa ne sledi nujno, da so v Regensburgu obstajali "resnični" grobovi mučencev. Tako tega ne smemo razumeti kot dokaz za preganjanje kristjanov v Regensburgu ali okolici, kot je to trdil del starejših raziskovalcev.⁵⁵

Zavedati se moramo namreč, da so s pojmom matryres označevali tudi dele svetih teles, torej relikvije, ki bi bile vsekakor lahko prinesene v Regensburg iz drugih krajev. Yvette Duval v svoji monografiji iz leta 1988⁵⁶ opozarja, da se je navada pokopa "ad sanctos" (v bližini svetnikov), ki se prvič omenja konec 3. stoletja po Kristusu, hitro razširila. Po koncu preganjanj so bili, po besedah Duvalove, grobovi "monumentalizirani". V provincah z malo mučenci so to vlogo kmalu prevzeli sveti možje (škofje itd.). To pomeni, da moramo biti previdni tudi pri predpostavki, da naj bi beseda "martyr" vedno pomenila le krščanske mučence, saj se je pojem

⁴⁹ Že Ebner VHVO 45, 1893, 171.

⁵⁰ Poleg že omenjenih: R. Bauerreiß, Kirchengeschichte Bayerns I., St. Ottilien 1951, 21 v 2. izdaji St. Ottilien 1957, 21 op. 83 se oddalji od te interpretacije; J. Oswald, v: J. H. Biller (Hrsg.), Die Donau von Passau bis Wien, Passau 1963, 33 (ponovno natisnjeno v: isti, Beiträge zur altbayerischen Kultur- und Kirchengeschichte, Passau 1976, 28); H. Schnell, Bayerische Frömmigkeit, München 1965, 25; Barton, Die Frühzeit des Christentums in Österreich und Südmittleuropa bis 788, Wien 1975, 42: »Ni razloga za to, da bi bilo v takratnem času pri nevernih občestvo z mučenci tako poudarjeno.«

⁵¹ Kloos, zg. (op. 43) z napotkom na ILCV 1980 ss.

⁵² Zgoraj (op. 42) 25: »Če je bila pridružena zboru mučencev, potem je ena izmed njih«; Gamber k temu navaja odlomek molitve (»oratio«) iz »Missale Romanum« za praznik s. Matije: »apostolorum tuorum collegio sociasti« kot tudi Sidon. epist. 7,17,1 (MGH AA VIII 123); »Abraham sanctis merito sociande patronis, quos tibi collegas dicere non trepidem« pri čemer menim, da zlasti interpretacija zadnjega odlomka govori proti Gamberju.

⁵³ Prim. W. Bader, Der Niederrhein 30, 1963, 179.

⁵⁴ Kloos, zg. (op. 43) 8.

⁵⁵ O tem z literaturo Waldherr, zg. (op. 32) 564.

⁵⁶ Duval, Auprès des saints corps et âme, Paris 1988, 51 ss.

svetosti od 4. stoletja dalje prenesel tudi na ljudi (škofe, samotarje itd.), ki niso bili mučenci; oznaka "martyr" pa je ostala.⁵⁷

V teku 4. stoletja sta se razmahnila češčenje in trgovanje z relikvijami. Delovanje sv. Ambroža v Milanu kot tudi papeža Damasa v Rimu sta to še okrepila. V začetku 5. stoletja se je razširila navada pokopa tudi v bližino relikvij. Viri ne delajo več razlike med pokopi ob mučencih ter pokopi ob relikvijah. Res, "ad sanctos" so pokopavali celo na krajih, ki so bili posvečeni z navzočnostjo svetnikov za časa njihovega življenja, za kar ni bil potreben niti grob, niti relikvije. Po 4. stoletju se zdi, da je bilo prilaščanje in prenašanje relikvij ter s tem povezano razkosavanje teles mučencev popolnoma običajno, čeprav to po rimskem pravu, ki zapoveduje nedotakljivost grobov, ni bilo dovoljeno. Še leta 386 je bilo prenašanje in razdeljevanje posmrtnih ostankov ponovno prepovedano z zakonom.⁵⁸

Od konca 4. stoletja se je na Zahodu uveljavila navada, da so v ali pod oltar shranjevali relikvije mučencev zato, da bi lahko obhajali mašo "nad krvjo mučencev"; v zgodnjem srednjem veku je bilo to - po mnenju raziskovalcev (Grabar) - že kar pogoj za posvetitev nove cerkve. S prenašanjem svetnikov oziroma njihovih delov na nove posvečene kraje se je prenašalo tudi ime "martyrium".⁵⁹ Torej moramo pri interpretaciji našega napisa upoštevati tudi to možnost.

Vendar moramo biti zelo previdni tudi pri domnevi, da gre za "depositio ad martyres", ob mučencih oziroma svetnikih, ki ne izhajajo iz Regensburga. Predhodnega obstoja grobov mučencev nam v povezavi s Sarmannininim nagrobnikom ne morejo potrditi niti morebitna kulturna tradicija, niti zanesljiv pisani vir, niti arheologija.

Pri dokazovanju nam pomaga le primerjava besedila na napisu s čim bolj analognimi ali podobnimi formulacijami⁶⁰. Žal tu ne moremo poseči po primerih s področja Recije, temveč moramo vključiti znaten del napisov z območja Galije; tako na primer nagrobnik Foedule iz Vienne,⁶¹ nagrobnik trierskega poddiakona Ursinijana,⁶² napis iz Neversa,⁶³ nagrobni napis Franka Harija iz Trierja⁶⁴ ali napis Rudufule iz Kölna.⁶⁵ Če upoštevamo predlagane datacije teh napisov, lahko ugotovimo, da vsi kažejo na pozno 5. oziroma 6. stoletje;⁶⁶ v isti časovni okvir sodi tudi večina literarnih vzporednic.

⁵⁷ O tem Sulpicius Severus, epist. 2,9; Paulinus v. Nola, carm. 14,4.

⁵⁸ Za posamezne določitve gl. N. Herrmann-Mascard, *Les reliques des saints*, Paris 1975, 27 s., 30 ss.; B. Kötting, *Der frühchristliche Reliquienkult und die Bestattung im Kirchengebäude*, Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Geisteswissenschaften 123, Köln 1965, 16 ss.

⁵⁹ Prim. Waldherr, zg. (op. 32) 566.

⁶⁰ CIL XIII 8486 = ILCV 2178 = F. X. Kraus, *Die frühchristlichen Inschriften der Rheinlande I. Altchristliche Inschriften*, Freiburg 1890, 139 = E. Le Blant, *Inscriptions chrétiennes de la Gaule*, Paris 1861, Nr. 354 = A. Fremersdorf, *Urkunden zur Kölner Stadtgeschichte aus römischer Zeit*, Köln 1963, 72 in tabela 58 = W. Binsfeld, *Frühchristliche Steininschriften*, v: *Frühchristliches Köln*, hrsg. v. RGZM Köln, Köln 1965, Nr. 20 = B. u. H. Galsterer, *Die römischen Steininschriften aus Köln*, Wiss. Kataloge des RGZM Köln 2., Köln 1975, Nr. 499: *sociata m(artyribus)* - Köln; ICVR 861: *[sociatus s(an)c(t)is m(artyribus)]*; CIL III 9506 = CLE 666 = ILCV 78a: *martiribus adscita cluet* - Salona; CIL XIII 7689 = ILCV 2177: *meruit s(an)c(t)orum esse consortes* - Andernach; CIL XIII 3787 = CLE 773 = ILCV 3453 = RICG 1170 = L. Schwinden, v: *Trier. Kaiserresidenz und Bischofssitz* (katalog razstave). Trier ²1984, 231f. Nr. 117: *qui meruit sanctorum sociari sepulcra* - Trier; CIL X 1191 = ILCV 3352: *qui Dei voluntate cum sanctis sociatus es[t]* - Abellini; CIL XII 2115 = CLE 1445 = ILCV 2172 = RICG XV 39: *confessa est sanctis quae sociata iacet* - Vienne; CIL XII 944 = CLE 712 = ILCV 1644: *sanctorum socius* - Arles; CLE 724 = ILCV 3483 = J. Vives, *Inscriptions cristianes de la Espana*, Barcelona 1969, 293: *ce[t]ijbus s(an)c(t)orum merito sociatus resurgam* - Guarrazar; CIL X 1370 = CLE 684 = ILCV 3482: *[Felici merito] hic sociabitur ante tribunal* - Nola; CLE 1395 = ILCV 201 B: *meruit marturis esse comes* - Rim; ICVR 1426 = CLE 662 ILCV 3359 A: *[fest sociatus] sanctis pro meritis et opera tanta. [quaque deum] metuisi, semper quiescis secunda* - Rim; CIL XIII 2826 = ILCV 3352 A: *sociat(us) er[ig]it martyribus?* - Nevers; K. Kempf, *Frühchristliche Zeugnisse im Einzugsgebiet von Rhein und Mosel*, Trier 1965, 200 Nr. 17 = E. Gose, *Katalog der frühchristlichen Inschriften in Trier*, Berlin 1958, 481 A = RICG I 194: *[sanctis? requies] sociatur honore* - Trier; H. I. Marrou, REA 54, 1952, 326 = A. Ferrua, RAC 32, 1956, 34: *vitae merito sanctis sociandus obisset* - Rim. literarni viri: Sidon., epist. 7,17,1 (MGH AA VIII 123): *Abraham sanctis merito sociande patronis, quos tibi collegas dicere non trepidem*; molitev v Rimskem misalu za praznik sv. Matije: *apostolorum tuorum collegio sociasti*; Max. Taur., serm 12 (CCSL 23, 41-42): *ut sanctorum ossibus nostra corpora sociemus*. Gradivo je večinoma zbrano pri J. Becker, BJ 26, 1858, 166 ss., razširjeno pri Duval, *Auprès des saints* (op. 56) 145.

⁶¹ ILCV 2172.

⁶² ILCV 3453.

⁶³ ILCV 3352.

⁶⁴ RICG I 194.

⁶⁵ ILCV 2178.

⁶⁶ Problematiko datiranja vsekakor prikazuje tudi poskus N. Gauthierja, da bi RICG I 170 datiral v osmo

Vsa ta besedila na napisih (s podobno formulacijo kot regensburški) so bila doslej interpretirana kot zanesljiv dokaz za pokop v bližini groba nekega svetnika. Če si ta besedila pogloblje ogledamo, lahko razlikujemo vsaj dve podskupini. To razlikovanje je v zadnjem času zelo dobro utemeljil J. Deckers ob raziskavi o zgodnjekrščanskih mučencih v Kölnu.⁶⁷ Piše namreč: "Prva skupina že, v samem besedilu očitno pove, da gre za pokop v bližini groba svetnika, in sicer s formulacijo, ki jasno izraža, da se posmrtni ostanki pokopanega (pokopane) pridružujejo grobu svetnika: "sanctorum ossibus nostra corpore sociemus" ali "...positus ad sanctos..." ali "sanctis quae sociata iacet".⁶⁸ Pri drugi skupini, v katero sodi tudi regensburški napis, pa nimamo zanesljive oznake o prostorski povezavi. Tako regensburškega napisa na podlagi besedila ni mogoče zanesljivo povezati z določenim grobom svetnika.

In s tem smo že pri tretji možnosti interpretacije fraze "martyribus sociata", namreč pri transcendentnem, duhovnem oziroma nadnaravnem občestvu z blaženimi. Zaradi že omenjene raziskave Duvalove moramo to interpretacijsko možnost vsekakor natančneje preučiti. Formulacije kot "sociatus martyribus" lahko zajemajo več pomenskih različic, zato njihovega sporočila ne moremo dokončno razvozlati brez ostalega besedila ali arheološkega konteksta. Po mnenju Duvalove lahko brez zadržkov sklepamo na pokop "ad sanctos" le pri tistih nagrobnih napisih, ki takšno topografsko povezanost jasno izražajo. Vsi drugi namigi na občestvo s svetniki brez neposredne navedbe določenega groba svetnika lahko po eni strani prevzemajo topos religiozne literature, ali pa izražajo zgolj želje.⁶⁹

Deckerjeve arheološke raziskave v Kölnu še podkrepijo nezaupljivost do prehitrega sklepanja o bližini groba mučenca ali svetnika. Celó v primerih, ko imamo neposredno navedbo pokopa "ad sanctos", lahko "sociare" poleg lokalne povezave izraža tudi duhovno povezavo med svetniki in verniki, kot to pojasnjuje nagrobni napis poddiakona Ursiniana iz Trierja. Če se glasi "meruit sanctorum sociari sepulcra",⁷⁰ ne moremo podvomiti v to, da "sociari" kaže na pokop "ad sanctos"; naslednja vrstica "quem nec Tartarus furens nec poena saeva nocebit" vendarle nakazuje drugačno vrsto občestva.⁷¹

Ta dvojni pomen je viden tudi pri besedilu epitafa Cynegija iz Nole.⁷² Tu je po eni strani izražena lokalna povezava z grobom svetnika, po drugi strani pa je svetnik z besedami "...felici merito hic sociabitur ante tribunal" predstavljen tudi kot spremljevalec oziroma priprošnjik umrlega ob poslednji sodbi. V 3. stoletju se je razvila predstava o neposredni pomoči mučencev ob poslednji sodbi.

Vendar obstajajo tudi literarna pričevanja, ki očitno kažejo, da **pravični** lahko že pred poslednjo sodbo uživajo bližino svetnikov v večni blaženosti.

Presegli bi okvir tega predavanja, če bi izčrpnje prikazali problematiko razvoja krščanskih predstav o onostranstvu. Rad pa bi pripomnil, da pri cerkvenih očetih, na primer pri Ciprijanu, Origenu, Avguštinu, Ambrožu, vse do Gregorja Velikega večkrat lahko zasledimo mnenje, da mučenci in vsi pravični takoj po smrti pridejo v nebesa oziroma raj. Po 4. stoletju je v literaturi (predvsem na področju gnostike), na napisih in slikovnih upodobitvah vedno znova izraženo prepričanje, da so tudi tisti, ki niso mučenci, že pred vstajenjem sprejeti v nebeško blaženost.⁷³

Za dosego tega občestva takoj ob smrti je odločilnega pomena osebno zasluženje; to hkrati utemeljuje prepričanje, da je za vsakega posameznega umrlega pripravljeno posebno mesto in le zasluge - dosežene s svetniškim življenjem - omogočajo "societas" s svetniki. Iz tega razloga nagrobniki zelo pogosto v običajnih frazah navajajo zasluge umrlega. Formulacije kot "meruit", "promeruit" (zaslužil si je), "merito", "meritis" (v skladu z zaslugami), "bene merens" (zaslužen) pogosto zasledimo v povezavi s "cum sanctis", "inter sanctos uno" (skupaj s svetniki).⁷⁴

stoletje: temu pa nasprotuje Duval, *Auprès des saints* (op. 56) 146 op. 33, ki daje prednost tradicionalni dataciji v 5. stoletje.

⁶⁷ J. Deckers, RQA 83, 1988, 31 ss.

⁶⁸ Deckers zg., 32; o tem tudi Waldherr zg. (op. 32) 569.

⁶⁹ Duval, *Auprès des saints* (op. 56) 148.

⁷⁰ Za dopolnilo gl. Duval, *Auprès des saints* (op. 56) 146.

⁷¹ Ob tem glede napisov iz Trierja, ki vsebujejo formulacijo »sociatur honore« (RICG I 477), upoštevaj tudi Duval, *Auprès des saints* (op. 56) 146–147.

⁷² ILCV 3482 = CLE 684.

⁷³ O tem gl. Waldherr, zg. (op. 32) 571.

⁷⁴ O tem gl. Waldherr, zg. 572 s.

Tu pa se sedaj pojavi povezava z regensburškim napisom. Zasledimo lahko namreč poročilo o Sarmanninini kreposti, saj kot sem že razložil, lahko prvo vrstico razrešimo v "b[ene] m[erenti]" - zelo zaslužni. S pomočjo omenjene povezave lahko to razlago še podkrepimo. Tako moramo vsekakor upoštevati možnost, ki frazo "martyribus sociata" interpretira na duševno-duhovni ravni. V primeru regensburškega nagrobnika torej samo na podlagi besedila ni mogoče potrditi, pa tudi ne ovreči pokopa "ad sanctos". Sklepanje na krajevno ali pa samo duhovno občestvo po vsej verjetnosti sploh ni namen omenjene fraze, ki nakazuje le povezanost umrlega z nebeščani. Kot smo že omenili, bi "quiescenti in pace" iz tretje vrstice prej lahko dokazoval, da je bilo mišljeno duhovno občestvo; prav tako pa to domnevo potrjuje tudi uporaba množine "martiribus" - mučencem.

Kritične študije virov in predvsem arheološke raziskave zadnjega časa, na primer dela J. Deckerja v Kölnu,⁷⁵ J. Wernerja, L. Bakkerja in W. Sagesa v Augsburgu⁷⁶ ali W. Baderja v Xantnu⁷⁷ so pokazale pogojenost češčenja mučencev ter tudi, kako previdno moramo obravnavati izročilo o tem češčenju. Podoba krajevnega češčenja mučencev se spreminja. Vse jasneje postaja, da je razvoj tega kulturnozgodovinskega pojava v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku v rimskih naselbinskih središčih potekal bistveno drugače glede na to, ali so se nahajala severno ali južno od Alp. Tako kronološkega poteka in razvoja na območjih kot sta Severna Afrika ter Italija, kjer to češčenje zasledimo že sorazmerno zgodaj, ne smemo nekritično pripisati tudi območju severno od Alp.

Zastavlja se vprašanje, ali v pozni antiki severno od Alp in še posebej v Reciji sploh lahko predpostavljamo češčenje mučencev. Če je temu tako, v kakšni obliki se je pojavljalo? In če se je pojavljalo, kakšen je bil časovni razvoj češčenja svetnikov ter pokopa "ad sanctos"?⁷⁸ V Xantnu, kot tudi v Kölnu, kjer se zdi, da je bila zaradi živega izročila ter prek gradbenih in napisnih pričevanj navzoča kontinuiteta kulta, se je izkazalo, da je potreba po posedovanju mučencev oziroma njihovih relikvij nastopila šele v drugi polovici 6. stoletja. Celo sam Afrin kult v Augsburgu je nedvoumno izpričan šele v letih okrog 565, ko ga omenja Venancij Fortunat.⁷⁹ To kaže, kako previdni moramo biti, če Sarmanninin kamen interpretiramo kot dokaz lokalnega češčenja mučenca v Regensburgu.

Naj povzamemo! Regensburška kamnita plošča je bila verjetno sestavni del nekega večjega nagrobnika, glede na opis najdbe pa nikakor ni nujen sklep, da je bila plošča vžidana v neko zgradbo. Slaba dokumentacija o okoliščinah najdbe onemogoča kakršnokoli dajanje dokončnih izjav. Zaradi velikega števila grobov brez dodatkov našega kamna tudi ne moremo pripisati pokopališču, ki bi bilo nedvoumno krščansko.

Čeprav konec koncev ne moremo povsem izključiti možnosti, da je bila Sarmannina sama krščanska mučenka, pa se to vendarle zdi dokaj neverjetno, kar potrjuje tudi dejstvo, da ni nikakršnega zanesljivejšega kulturnega izročila. Znanstveniki formulacijo "martyribus sociatae" največkrat interpretirajo kot poročilo o pokopu "ad sanctos". Tega sicer ne moremo z gotovostjo ovreči, vendar pa moramo biti previdni, saj nimamo izrecnega podatka o kakšnem bližnjem grobu mučenca oziroma relikvijah. V večji meri kot doslej moramo pri razlagi napisa upoštevati tudi možnost, po kateri lahko pridruženost umrle k mučencem razumemo v duhovnem smislu, kot spomin na izjemno Sarmanninino vernost ter kot izraz prepričanja o njeni odrešitvi, ki velja kot nagrada za njeno krepostno življenje.

Tu moramo pripomniti še, da lahko - kot je že bilo omenjeno - med seboj uskladimo tudi več interpretacijskih možnosti (na primer pokop "ad sanctos" ter domnevo o duhovni povezanosti).

⁷⁵ Gl. JbAC 25, 1982, 102–131; RQA (op. 67).

⁷⁶ Gl. W. Sage, zg. (op.8) 100 ss.; prim tudi: isti in L. Bakker, v: die Römer in Schwaben, zg. (op. 1) 290 ss.

⁷⁷ Gl. W. Bader, Grabfeld, Märtyrergrab und Bauten vom 4. Jahrhundert bis um oder nach 752–68, v: Die Stiftskirche des hl. Viktor zu Xanten, I, Xanten 1960; isti, Der Niederrhein 30, 1963, 168–180.

⁷⁸ Ker o pokristjanjevanju Recije v rimski dobi vemo le tako zelo malo, je pri reševanju teh vprašanj vedno potrebno biti previden in malo skeptičen, prim. H. Bender, Die Christianisierung Flachlandrätens nach den archäologischen Zeugnissen bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts (predavanje v okviru simpozija »Das Christentum im bairischen Raum während des 1. Jahrtausends«, Passau 25.–28. 10. 1989); medtem objavljeno v: E. Boshof – H. Wolff (Hrsg.), Das Christentum im bairischen Raum, Passauer Historische Forschungen 8, Köln–Weimar–Wien 1994, 63–77.

⁷⁹ MGH AA IV 368; ob tem upoštevaj tudi izrecni napotek na »ossa sacrae Afrae«.

Dokler nimamo nadaljnjih, na primer arheoloških dokazov za kakršenkoli vrste pokop "ad sanctos", se mi zdi popolnoma umestno, če te razlage nimamo za edino pravilno, ampak ohranimo določene zadržke in pridržke.

Kot kaže zgodovina raziskovanja napisa, je bila doslej splošno sprejeta datacija v čas okrog leta 400 z ozirom na sodobno stanje raziskav samovoljna, saj zanjo ne nudijo trdne opore niti okoliščine najdbe (ki so komaj znane), niti besedilo napisa.

Ne vidim razloga, zakaj bi morali vztrajati pri dosedanji dataciji - okrog leta 400 -, čeprav tudi sam ne morem postreči z novo časovno opredelitvijo. Vsekakor pa se mi zdi, da veliko dejstev govori v prid kasnejši časovni opredelitvi - približno v 5. stoletje.⁸⁰ Vprašanje datacije kot tudi interpretacije napisa mora ostati odprto dokler ne bodo nova spoznanja s področja arheologije zgodovinarju omogočila, da bi ta pomembni dokaz zgodnjega krščanstva v Drugi Reciji lahko videl v njegovem pravem zgodovinskem kontekstu in s tem osvetlil še en del preteklosti.

⁸⁰ Prim. Waldherr, zgoraj (op. 32) 575 s.

Prevedla Amalija Maček

Zusammenfassung

SPUREN DES ANTIKEN CHRISTENTUMS IN DER PROVINZ RAETIA II (unter besonderer Berücksichtigung der Regensburger Inschrift CIL III 5972)

Gerhard Waldherr

Bei der Suche nach den Spuren des antiken Christentums in der Provinz Raetia II gilt es zunächst die zahlreich vorhandenen, lokalen christlichen Traditionen zu entrumpeln und die Forschung wieder auf die Basis des überprüfbaren Quellenmaterials zu stellen.

Erst mit dem Martyrium der hl. Afra in Augsburg, sehr wahrscheinlich im Zuge der diokletianischen Christenverfolgung, haben wir eine tragfähige Spur des Christentums in der Provinz. Die Lebensbeschreibung des hl. Severin, die Anfang des 6. Jahrhunderts entstand, läßt zwar für Noricum und Teile von Osträtien eine Kirchenorganisation aufscheinen, es muß jedoch unklar bleiben, inwieweit dies für das gesamte Gebiet verallgemeinert werden kann. Was die Frage nach einem antiken Bischofssitz in Raetien betrifft, so kann hier trotz zahlreicher Spekulationen erst für die zweite Hälfte des 6. Jahrhunderts mit Säben fester Boden erreicht werden.

Durch die Archäologie konnte die Quellenmenge in den letzten Jahrzehnten beträchtlich vergrößert werden. Allerdings sind wir trotzdem noch weit von einem zufriedenstellenden Zustand entfernt. So gelang es bisher nicht, im Bereich nördlich der Alpen bis zur Donau einen spätantik-frühchristlichen Kirchenbau mit Sicherheit nachzuweisen. Wir besitzen jedoch eine ganze Anzahl von Kleinfunden (Fingerringe, Öllampen), mit eindeutig christlichem Charakter.

Die Wichtigsten Hinweise auf die Verbreitung des christlichen Glaubens in der Spätantike in Raetien stellen jedoch zwei epigraphische Zeugnisse aus Augsburg und Regensburg dar, wenngleich die Augsburger Inschrift viele Fragen offen läßt.

Bei dem Regensburger Titulus handelt es sich um eine 1839 entdeckte Grabinschrift. Der christliche Charakter wird durch das Christogramm mit den Buchstaben Alpha und Omega sowie den weiteren Text abgesichert. Die auf der Inschrift genannte Verstorbene (Sarmannina) wird als *martiribus sociata* bezeichnet. Für diese Formulierung bieten sich drei Interpretationsmöglichkeiten:

- 1) Sarmannina war selbst eine christliche Blutzugin;
- 2) sie wurde *ad sanctos* bestattet;
- 3) es wird hier eine geistig-spirituelle Gemeinschaft mit den Märtyrern angedeutet.

Eine kritische Überprüfung ähnlicher Wendungen auf christlichen Inschriften aus anderen Teilen des römischen Reiches (v.a. gallisch-germanischer Raum) läßt die 3. Interpretationsmöglichkeit in den Vordergrund treten. Allerdings ist eine Kombination der Varianten 2 und 3 ebenfalls nicht auszuschließen.

Ein weiteres Problem stellt die Datierung des Titulus dar. Die bisher in der Forschung angenommene zeitliche Einordnung – um 400 –, die bereits auf die Erstpublikation zurückgeht, scheint mehr oder weniger willkürlich. Wenngleich kein neuer Datierungsfixpunkt erreicht werden kann, spricht dennoch einiges für die Zuordnung in eine spätere Zeit.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon 061/17-69-210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Ljubljana 1980, 44 strani. — **180 SIT**
Zbornik ob štiridesetletnici izida knjige »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«.
2. **Franc Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786).** Ljubljana 1982, 24 strani. — **120 SIT**
O zaslužnem prekmurskem protestantskem učenjaku in rektorju šopronskega liceja.
3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984. Ljubljana 1987, 134 strani. — **400 SIT**
Denarstvo, bančništvo, zaslužki, cene in življenjski stroški na Slovenskem od antike dalje.
4. **Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku.** Ljubljana 1987, 76 strani. — **280 SIT**
Politične, upravne, cerkvene razmere, plemstvo, gospodstva, mesta, agrarna kolonizacija.
5. **Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907.** Ljubljana 1988, 88 strani. — **300 SIT**
Postopni prehod od liberalne, v nacionalnem oziru manj napadalne politike, do narodnostnega radikalizma, vsenemštva, antisemitizma in poudarjanja superiornosti arijske rase.
6. **Predrag Belić: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569).** Ljubljana 1989, 40 strani. — **180 SIT**
Korespondenca škofa Textorja z Ignacijem Lojolskim o cerkvenih razmerah v Sloveniji, prikaz filoprotestantskega razpoloženja slovenskih študentov teologije v Rimu.
7. **Marta Verginella: Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** Ljubljana – Trst 1990, 36 strani. — **160 SIT**
Večplasten vpogled v družinsko življenje vaše skupnosti, tipologija družin in poročnih zvez ter spremembe zaradi bližine mesta Trsta.
8. **Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** Ljubljana 1990, 72 strani + pril. — **280 SIT**
Zgodovinska sinteza razvoja krščanstva v nekdanjem slovenskem prostoru od nastopa verske svobode do pokristjanjenja Slovencev.
9. **Petra Svoljšak: Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** Ljubljana 1991, 56 strani. — **240 SIT**
Leta 1915 so italijanske oblasti po zasedbi področij na desnem bregu Soče izselile civilno prebivalstvo; iz različnih krajev Italije so se vrnili na domove spomladi 1919.
10. **Bogo Grafenauer: Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje.** Ljubljana 1994, 44 strani. — **320 SIT**
Narodnostna meja se je do srede 19. stoletja pomikala na jug zlasti z agrarno kolonizacijo, v naslednjem obdobju pa z nasilno asimilacijo slovenskega prebivalstva.
11. **Peter Štih: Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem.** Ljubljana 1994, 266 strani. — **1400 SIT**
Na arhivskih virih utemeljen podroben pregled dela posesti ene najpomembnejših plemiških rodbin na Slovenskem med začetkom 12. in koncem 15. stoletja.
12. **Rajko Bratož: Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev.** Ljubljana 1994, 48 strani. — **400 SIT**
5. in 6. septembra 394 je v Vipavski dolini v največji antični bitki na naših tleh krščanski cesar Teodozij premagal zadnjega poganskega cesarja Evgenija.
13. **Miha Kosi: Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele krajine in Ljubljane.** Ljubljana 1995, 48 strani. — **480 SIT**

Cena celotne zbirke je **3600 SIT**. Za člane ZZDS priznavamo 25%, za študente 50% popusta.